

РУСЛАНА ШРАМКО
(Полтава)

КОРЕЛЯЦІЯ СЕМАНТИЧНОГО ТА ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНОГО РІВНІВ У РЕЧЕННЯХ ІЗ ПРЕДИКАТАМИ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ

Ключові слова: кореляція, семантична структура речення, семантико-синтаксична структура речення, формально-граматична структура речення, симетрія/асиметрія.

Розвиток мовознавчої сфери останніх десятиліть тяжіє до переосмислення здобутків формального напрямку в лінгвістиці та переорієнтації на змістовий бік граматичних явищ. Синтаксис, за визначенням Н.Д. Арутюнової, обмежувався вивченням формальної будови речення безвідносно до семантики і намагався не виходити за межі суто граматичних категорій [2, с. 5]. Інтенсивна розбудова семантичного й функціонального синтаксису кінця ХХ – початку ХХІ ст. дала змогу осмислити речення як багатопланову синтаксичну одиницю, що має, на думку більшості лінгвістів, логіко-семантичний, семантико-синтаксичний, формально-граматичний та комунікативний рівні організації (І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, Н.М. Арват, Г.О. Золотова, В.В. Богданов, В.О. Белошапкова, Т.В. Шмельова, Є.В. Падучева, М.В. Всеволодова та ін.) і здатна утворювати парадигматичні зв'язки трансформаційного (П. Адамець, В.А. Белошапкова, Є.О. Седельников, Т.В. Шмельова) і дериваційного (К.Г. Городенська, О.А. Земська) типів.

Різні аспекти зв'язків структурних рівнів речення викликають неабиякий інтерес дослідників сьогодення, окреслюючи коло наукових пошуків. «Основна мовна одиниця, – зауважує О.І. Леута, – нарешті почала розглядатися у єдності змісту і форми, поставивши на порядку денному найголовніше питання – встановлення організації та співвідношення між семантичною та синтаксичною структурами речення» [8, с. 4]. Аналогічну думку висловлює І.Р. Вихованець: «Це центральне питання синтаксису, успішне розв'язання якого допомагає чітко розмежувати формальну і семантичну організацію синтаксичних одиниць» [3, с. 3].

Питання кореляції семантичного та формально-граматичного рівнів речення на зразок $N_{\text{dat}} + \text{Adv}$ із суб'єктом емоційного стану досі не були предметом окремих наукових розвідок, хоча загальну характеристику семантико-синтаксичної будови речень із такими предикатами знаходимо в працях Т.В. Булигіної, Ю.С. Степанова, О.М. Селіверстової, Т.Б. Алісової, Ю.Д. Апресяна та ін. Частинімовні особливості предикатів стану з'ясували О.І. Леута, В.А. Тимкова, О.А. Семенюк, Н.В. Кавера тощо. Необхідністю аналізу означеної ділянки синтаксичної системи мови зумовлений вибір теми дослідження та його актуальність.

Мета пропонованої розвідки – схарактеризувати взаємовідношення семантичного та формального рівнів речень із давальним суб'єктом емоційного стану на основі симетрії/асиметрії їхніх конститuentів. Для досягнення поставленої мети доцільно вирішити такі завдання:

- окреслити семантичну будову речень $N_{\text{dat}} + \text{Adv}$ емоційного стану суб'єкта;
- подати компонентний склад таких синтаксичних одиниць на формально-граматичному рівні;

– з'ясувати особливості співвідношення одиниць семантичного й синтаксичного рівнів у реченнях аналізованого типу;

– схарактеризувати кореляційний зв'язок речень із давальним суб'єкта емоційного стану на основі симетрії/асиметрії їхніх структур.

Семантичну структуру речення формують знаки предикатного і непередикатного характеру, на яких ґрунтується вся система мови. Функціональні відмінності та взаємовідношення між такими одиницями пов'язані з онтологією реальної дійсності, а тому є суттєвими з точки зору лінгвістики, логіки та філософії [3, с. 25]. Центральним елементом семантичної будови речення виступає логічний предикат, найістотнішою особливістю якого є здатність прогнозувати якість та кількість знаків непередикатного характеру (суб'єктів) [3, с. 26; 6, с. 67], а речення як номінативна одиниця незалежно від предикативного оформлення виступає як набір відношень між предикатом і аргументами [див.: 6; 3, с. 43].

На семантичному рівні будову речень $N_{\text{dat}} + \text{Adv}$ визначає предикат стану. За своїм значенням та валентними властивостями стан займає периферійну зону в системі предикатів. Являючи собою плинну, непостійну величину, він безпосередньо пов'язаний із часовим планом і тому не є абсолютною, характерною ознакою предмета, яка відбиває його внутрішню сутність [4, с. 98]. Не менш важливою особливістю семантики предикатів стану є їхня здатність формувати актантну рамку. На думку І.Р. Вихованця, предикати зі значенням стану супроводжує переважно один аргумент [3, с. 44, 51]. Типовим для предикатів стану є поєднання з аргументом-носієм стану (експерієнсивом). Що до сполучуваності більш ніж з двома аргументами в максимальному вияві, то вона не можлива. Двовалентні предикатні одиниці відкривають, крім визначальної позиції суб'єкта стану, позицію об'єкта стану [3, с. 51; 4, с. 99]. Наприклад: «*Було йому ту́жно*» (І. Багряний); «*І тепер уже йому було байдуже*» (Т. Осьмачка); «*Мені чогось лячно*» (А. Чайковський); «*Самому смішно було від своїх слів про мудрість...*» (П. Загребельний); «*...довго ще Настасі ставало лячно від згадки про Марушку...*» (П. Загребельний); «*Йому вже було досадно на себе*» (М. Коцюбинський). Експерієнсив позначає носія стану, котрий виникає під впливом зовнішньої, незалежної від суб'єкта сили та існує автономно, не потребує зусиль для своєї наявності. Отже, предикат орієнтований на пасивний суб'єкт, що переживає певний стан. Цінну інформацію про ці ознаки аргумента знаходимо в працях І.Р. Вихованця [3; 4], О.І. Леути [8]. Семантична структура елементарного речення із предикатом стану суб'єкта має загалом такий вигляд: $EP \rightarrow P$ (стан) + A (експерієнсив), де EP – елементарне речення, P – предикат стану, A – аргумент-експерієнсив [3, с. 46].

На семантико-синтаксичному рівні логічний предикат стану знаходить утілення в предикатній синтаксемі, експерієнсив реалізується в субстанціальній синтаксемі, що має ознаки інволютивності. Називний відмінок виступає в сучасній українській мові, як зауважує О.Г. Межов, суб'єктним відмінком першого рангу – основним морфологічним варіантом суб'єктних синтаксем. Типовою формально-синтаксичною їхньою позицією є підмет, що поєднується з присудком предикативним зв'язком. На основі проведеного ранжування суб'єктних синтаксем у структурі простого речення відповідно до семантико-синтаксичних ознак активності/пасивності суб'єкта, динамічності/статичності предикатів та діапазону лексичного наповнення суб'єктних позицій О.Г. Межов характеризує суб'єкт стану як суб'єкт третього рангу та зазначає, що «субстанціальній синтаксемі у функції суб'єкта стану властиві ознаки пасивності та валентного зв'язку з предикатами стану» [9].

Ядро предикатів стану складають слова, статус яких точно не визначений. Такі слова зараховують або до слів категорії стану, або розглядають як відприслівникові де-

ривати [4]. Архісему «емоційно-психічний стан» має лексико-семантична група слів, що є складником предикативів стану, з-поміж яких вирізняються такі: *весело, жаль (жалко), кривдно, легко, тяжко, нудно, важко, лячно, радісно, смішно, соромно, сумно, дивно, байдуже* та ін. Наприклад: «*Останові нудно*» (М. Коцюбинський); «*Андрієві дивно, що він вперше сьогодні побачив, які справді маленькі, загублені села*» (М. Коцюбинський); «*Вона була такою доброю сьогодні, їй було так весело, так жалко всіх*» (М. Коцюбинський); «*Ориця зітхнула на цю мову, а слова немає: їй і сумно було і весело, і жаль і радісно*» (А. Свидницький); «*Як мені кривдно стало!*» (О. Гончар). Займаючи позицію співвідносного з присудком головного члена односкладних речень з точки зору формально-граматичної будови, предикати мають дієслівні форми часу та способу, категорії особи та числа і виконують притаманну вербативам формально-синтаксичну функцію. Визначальною характеристикою слід вважати їхню здатність керувати відмінковими формами іменників-суб'єктів стану. Формально-синтаксичне керування корелює, як говорить І.Р. Вихованець, із семантико-синтаксичною валентністю [4]. Іншими словами, аналітичний предикат, виражений відприслівниковим дериватом, поєднується із субстанціальною синтаксемою з відтінком пасивності, вимагає заповнення лівобічної суб'єктної позиції керованим компонентом.

Опираючись на результати проведеного аналізу семантичної структури безособових прислівникових речень із суб'єктом-носієм стану в російській мові, Н.М. Арват вирізняє передусім з-поміж кількох варіантів вираження експерієнсива при предикативах психоемоційного стану давальний відмінок як типову форму морфологічного вираження суб'єкта, причому не тільки для речень із безособово-предикативними словами, але й для безособових речень загалом [1, с. 106]. Такої ж точки зору дотримується Г.О. Золотова. Вона зауважує, що датив суб'єкта, на відміну від номінатива, завжди вживається в конструкціях, яким притаманний відтінок пасивності, незалежності того, що відбувається, від волі носія. Крім того, у репрезентації аргумента при предикативі стану датив обіймає сильнішу позицію, ніж номінатив [7, с. 188, 233], і є спеціалізованим морфологічним засобом вираження суб'єкта стану, а отже, суб'єктна синтаксема репрезентована на формально-граматичному рівні лівобічним сильнокерованим другорядним членом речення (додатком), хоча природнішою для неї є позиція підмета [4, с. 79]. У такій валентній позиції зазвичай перебувають іменники-назви істот: «*Образливо мені, так!*» (О. Довженко); «*Знає той усміх, котрий зраджує, що він обмежений, і котрого їй встидно...*» (О. Кобилянська); «*Радісно і трохи аж тоскно стало дівчині від цієї миттєвої зустрічі з капітаном*» (О. Гончар); «*Так мені чогось сумно й боязно, аж моє серце мре*» (М. Вовчок); «*Якось було мені смутненько*» (М. Вовчок); «*Розтовстів наш котик дуже – до мишей йому байдуже*» (Г. Бойко).

Давальний відмінок у відмінковій системі української мови виступає межею між центром і периферією і є напівпериферійним. Перебуваючи у вторинній для нього суб'єктній позиції, він набуває у структурі речення семантико-синтаксичної центральності, що не досягає формально-синтаксичної підметової центральності, а зупиняється на центральності нижчого за підметову позицію рангу – на придієслівній сильнокерованій центральності другорядного члена речення [5, с. 64]. Формально-граматична схема речення, зважаючи на вищесказане, представлена так: $N_{\text{dat}} + \text{Adv}$. Отже, є всі підстави говорити про часткову нейтралізацію суб'єкта стану на формальному рівні речення, що свідчить, слушно зауважує К.Г. Городенська, про порушення кореляції між семантичною функцією суб'єкта стану та формою її вираження [6, с. 68].

Як висновок, виділимо таке: на логіко-семантичному рівні речення аналізовані судження представлені у вигляді компонентів-семантем – логічного предиката

зі значенням стану та залежного від нього аргумента-носія стану. На семантико-синтаксичному рівні логічний предикат реалізується у вигляді предикатної синтаксеми, експерієнсив отримує вираження в суб'єктній синтаксемі з відтінком пасивності, інволютивності. Формально-граматичну структуру таких речень формує аналітичний предикат – відприслівниковий дериват, основною функцією якого є вираження стану, та залежний від нього іменник-носії стану, що виступає лівобічним сильнокерованим другорядним членом речення замість своєї первісної граматичної позиції підмета. Логіко-семантична формула $EP = S$ (експерієнсив) + Praed (стан) на синтаксичному рівні перетворюється на $N_{dat} + Adv$, що свідчить про порушення прямих кореляційних зв'язків між семантико-синтаксичною та формально-граматичною структурами речення через отримання суб'єктною синтаксемою відтінку інволютивності, а такі реченнєві конструкції характеризуються нетотожністю [3, с. 126]. «У системі мови, – наголошує О.Г. Межов, – симетричне співвідношення між формально-синтаксичною та семантико-синтаксичною структурами простого речення є показовим, хоча явище асиметрії реально трапляється в мові досить часто. Симетричність обох структур виявляється в тому, що в позиції підмета у типових випадках перебуває суб'єктна синтаксема. Якщо у підметовій позиції виступають інші синтаксеми, то формальна і змістова структури є асиметричними» [9]. У реченнях з предикатом стану і суб'єктом у ролі додатка порушені кореляційні зв'язки між семантико-синтаксичним і формально-граматичним рівнями речень, а значить, їхні структури є асиметричними з точки зору будови. Ця концепція вже утрадиційнилася в мовознавстві. Так, К.Г. Городенська, характеризуючи особливості деривації синтаксичних одиниць у сучасній українській мові, робить висновок про вторинну природу речень на зразок $N_{dat} + Adv$ стосовно формально двоскладних конструкцій на зрієць $N_{nom} + Adj$ у зв'язку з трансформацією відмінкових форм та зміною форми вираження предиката стану [6, с. 73].

Питання трансформаційності речень, в основі яких лежить схема $N_{dat} + Adv$, потребують подальшого вивчення як на семантико-синтаксичному, так і на формально-граматичному рівнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арват Н.Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке: [посібник] / Н.Н. Арват. – К. : Вища школа, 1984. – 159 с.
2. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл (логико-семантические проблемы): [монографія] / Н.Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1976. – 383 с.
3. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення: [монографія] / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1983. – 219 с.
4. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови : [монографія] / І.Р. Вихованець / АН України. Ін-т укр. мови; відп. ред. К.Г. Городенська. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.
5. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови: [монографія] / І.Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1987. – 232 с.
6. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць : [монографія] / К.Г. Городенська / АН України. Ін-т мовознавства; відп. ред. І.Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1991. – 192 с.
7. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка: [монографія] / Г.А. Золотова. – М. : Наука, 1973. – 351 с.
8. Леута О.І. Семантико-синтаксичні параметри українського дієслова: [монографія] / О.І. Леута. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – 404 с.

9. Межов О.Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / О.Г. Межов. – К., 1998. – 19 с.

Руслана Шрамко

КОРРЕЛЯЦІЯ СЕМАНТИЧЕСКОГО И ФОРМАЛЬНО-ГРАММАТИЧЕСКОГО УРОВНЕЙ В ПРЕДЛОЖЕНИЯХ С ПРЕДИКАТАМИ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ

В предложенной статье рассматривается проблема взаимоотношения логико-семантического, семантико-синтаксического и формально-грамматического уровней предложения с предикатами психоэмоционального состояния $N_{\text{dat}} + \text{Adv}$ на основе симметрии/асимметрии их строения.

Ключевые слова: корреляция, семантическая структура предложения, семантико-синтаксическая структура предложения, формально-грамматическая структура предложения, симметрия/асимметрия.

Ruslana Shramko

THE CORRELATION OF SEMANTIC AND FORMAL-GRAMMATICAL LEVELS IN THE SENTENCES WITH PREDICATS OF EMOTIONAL FEELINGS

The article deals with the problem of correlation of logically-semantic, semantically-syntactic, and formally-grammatical structures of sentences with predicates of psycho-emotional state $N_{\text{dat}} + \text{Adv}$ type according to the symmetry/asymmetry of their structures.

Key words: correlation, logically-semantic, semantically-syntactic, formally-grammatical structures of sentence, symmetry/asymmetry.

Одержано 22.09.2009 р., рекомендовано до друку 15.12.2009 р.